

ว่าด้วย พ.ร.บ. สมรสเท่าเทียม (พ.ศ. 2568)*

Same-Sex Marriage Law in Thailand (B.E. 2568)

ไพโรจน์ กัมพูสิริ

Pairojana Kampusiri

อาจารย์บรรยายพิเศษ

คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ถนนพระจันทร์ เขตพระนคร กรุงเทพฯ 10200

Special Lecturer

Faculty of Law, Thammasat University, Pra Chan Road, Phra Nakorn, Bangkok 10200

Corresponding author E-mail: paioj_kp@hotmail.com

(Received: October 10, 2024; Revised: November 11, 2024; Accepted: November 19, 2024)

บทคัดย่อ

การเรียกร้องสิทธิในการก่อสร้างครอบครัวของบุคคลหลากหลายทางเพศให้มีสิทธิเท่าเทียมกับสิทธิของสามีภริยานับว่าทศวรรษในที่สุดก็ประสบความสำเร็จ ล่าสุดได้มีการประกาศในราชกิจจานุเบกษาฉบับลงวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2567 อันจะมีผลให้พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมมีผลใช้บังคับเป็นกฎหมายในวันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2568 ทำให้ประเทศไทยเป็นประเทศแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีกฎหมายรับรองการสมรสของบุคคลเพศเดียวกันและเป็นแห่งที่สามในเอเชียต่อจากไต้หวันและเนปาล บทความนี้อธิบายเนื้อหาโดยสรุปของพระราชบัญญัติดังกล่าวว่า ได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 บรรพ 6 และที่สำคัญบรรพ 5 อย่างไรบ้าง

คำสำคัญ : พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียม, สามีภริยา, คู่สมรส, ราชกิจจานุเบกษา, บทเฉพาะกาล

* นิติศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ 2) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปริญญาเอก สาขากฎหมายเอกชน มหาวิทยาลัยปารีส 2, ปัจจุบันเป็นอาจารย์พิเศษบรรยายวิชากฎหมายลักษณะครอบครัวและมรดก ณ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Abstract

The LGBT community's demand for equal rights to establish a family has come to a success after more than decade of advocacy in Thailand with the announcement of the law on same-sex marriage in the Government Gazette on September 24, 2024. The law will come into effect from January 22, 2025, making Thailand the first country in Southeast Asia, and the third place in Asia after Taiwan and Nepal, to enact such legislation. This article will detail the contents of the above-mentioned laws and explore its implications for the Civil and Commercial Code Book I (General Principles), Book VI (Succession), and especially Book V (Family).

Keywords : Same-Sex Marriage Law, Husband and Wife, Spouse, Government Gazette, Transitory Provisions

บทนำ

ประวัติศาสตร์ที่สำคัญของความเท่าเทียมกันในกฎหมายครอบครัวไทยนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ยุคสมัย ดังต่อไปนี้

1) ยุคสถาปนาระบบผัวเดียวเมียเดียว เมื่อครั้งประกาศใช้กฎหมายครอบครัวในระบบประมวลกฎหมายเป็นครั้งแรกในประเทศไทยในปี พ.ศ. 2478 จากเดิมที่เป็นระบบผัวเดียวหลายเมียตามลักษณะผัวเมียในกฎหมายตราสามดวง ซึ่งหากไม่มีการปฏิวัติในปี พ.ศ. 2475 ตลอดจนการผลักดันของท่านอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ถึงขนาดไปนั่งเป็นประธานกรรมการร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ 5 ครั้งหนึ่ง ก็อาจจะไม่สำเร็จได้

พระราชบัญญัติให้ใช้บทบัญญัติบรรพ 5 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ พ.ศ. 2477 ซึ่งได้เริ่มระบบผัวเดียวเมียเดียว ในมาตรา 4 ได้รับการสมรสซึ่งได้มีอยู่ก่อนวันใช้ประมวลกฎหมายบรรพ 5 และรับรองความสัมพันธ์ในครอบครัว อันเกิดแต่การสมรสนั้น ๆ ในขณะที่มาตรา 5 ให้ภริยาก่อนใช้ประมวลกฎหมายบรรพ 5 นี้ สามารถพิสูจน์ฐานะโดยการไปร้องขอบันทึกในทะเบียนตามแบบที่กฎหมายกำหนดไว้ ณ ที่ว่าการอำเภอ

บทบัญญัติสองมาตราข้างต้นทำหน้าที่เป็นบทเฉพาะกาลเหมือนสะพานเชื่อมสถานะ สิทธิ และหน้าที่ของเหล่าภริยาในกฎหมายเก่ากับระบบผัวเดียวเมียเดียวในกฎหมายใหม่ บรรพ 5 ใช้วิธีให้บันทึกฐานะของเหล่าภริยา ในขณะที่บรรพ 6 ได้มีบทบัญญัติในมาตรา 1636 รับรองสิทธิในการรับมรดกของเหล่าภริยาดังกล่าวเอาไว้

2) การตรวจชำระประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพ 5 ในปี พ.ศ. 2519 เพื่อให้ภริยามีสิทธิเท่าเทียมกับสามี

เหตุการณ์ทางการเมือง 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เป็นที่มาของการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2517 ในรัฐธรรมนูญฉบับนี้ มาตรา 28 วรรคสองบัญญัติไว้ว่า “ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน” ประกอบกับองค์การสหประชาชาติได้ประกาศให้ปี พ.ศ. 2518 เป็นปีสตรีสากลและขอให้ประเทศสมาชิกแก้ไขกฎหมายเพื่อส่งเสริมความเท่าเทียมระหว่างชายหญิงรัฐบาลจึงได้ตั้งกรรมการตรวจชำระกฎหมายครอบครัวโดยยกเลิกบทบัญญัติที่ให้ชายเป็นหัวหน้าครอบครัว สามีภริยาต้องจัดการสินสมรสร่วมกัน ให้หญิงมีสิทธิฟ้องหย่าถ้าสามีอุปการะหรือยกย่องหญิงอื่นฉันทภริยาให้มารดามีอำนาจปกครองบุตรเท่าเทียมกับบิดา และการแบ่งสินสมรสให้ชายหญิงได้คนละส่วนเท่ากัน เป็นต้น สำหรับกฎหมายครอบครัวฉบับนี้ประกาศใช้วันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2519¹ โดยมี ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช นายกรัฐมนตรี รับสนองพระบรมราชโองการ

นับแต่การตรวจชำระประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 พ.ศ. 2519 ต่อมาก็ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมเพื่อให้สิทธิหญิงคู่หมั้นและภริยาเท่าเทียมกับชายคู่หมั้นและสามี ในปี พ.ศ. 2533 พ.ศ. 2550 และ พ.ศ. 2551

3) ยุคของการให้บุคคลเพศเดียวกันสมรสกันได้

สภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติรับหลักการพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ 24) พ.ศ. 2567² ด้วยเสียงข้างมากในวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2567 โดยมีเสียงเห็นชอบ 385 เสียง ไม่เห็นชอบ 1 เสียง และงดออกเสียง 1 เสียง ต่อมาวุฒิสภาได้ลงมติในวันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2567 ด้วยเสียงเห็นชอบ 130 เสียง ไม่เห็นชอบ 4 เสียง และงดออกเสียง 18 เสียง ต่อมาได้มีการประกาศในราชกิจจานุเบกษาในวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2567 อันจะทำให้พระราช

¹ โปรดดู บทบัญญัติตลอดจนคำอธิบายโดยสรุปของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ปี พ.ศ. 2478 และพ.ศ. 2519 ได้ในหนังสือของสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทยในพระบรมราชินูปถัมภ์, **เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรือง คือสภาพแห่งสตรี**, (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, 2535), หน้า 76-153.

² ซึ่งต่อไปในบทความนี้ ผู้เขียนจะขอเรียกสั้น ๆ ว่า พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียม

บัญญัติฉบับนี้มีผลใช้บังคับในวันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2568³ ตามมาตรา 2 ของพระราชบัญญัติที่ให้ใช้บังคับเมื่อพ้นกำหนดหนึ่งร้อยยี่สิบวันนับแต่วันประกาศในราชกิจจานุเบกษาเป็นต้นไป

ในบทความนี้ ผู้เขียนจะขออธิบายสรุปภาพรวมของพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมพร้อมทั้งแสดงความเห็นต่อบทบัญญัติบางมาตราของพระราชบัญญัติเดียวกันนี้

เนื้อหาร่างพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียม

พระราชบัญญัติฉบับนี้มีทั้งหมด 69 มาตรา ให้นายกรัฐมนตรี (เศรษฐา ทวีสิน) รักษาการหนึ่ง ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ซึ่งประกาศใช้ในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2478 มีทั้งหมด 211 มาตรา พระราชบัญญัติฉบับนี้แก้ไขเพิ่มเติม 69 มาตรา ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 6 ซึ่งประกาศใช้พร้อมกับบรรพ 5 มีทั้งหมด 157 มาตรา พระราชบัญญัตินี้แก้ไข 3 มาตรา นอกจากนี้ ยังมีการแก้ไขบรรพ 1 ซึ่งประกาศใช้ในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2468 อยู่ 2 มาตรา โดยผู้เขียนจะขออธิบายเป็นลำดับ ดังนี้

มาตราที่มีการแก้ไขในบรรพ 1

มาตรา 43 “ภูมิลำเนาของคู่สมรส ได้แก่ถิ่นที่อยู่ที่อยู่คู่สมรสอยู่กันด้วยกันฉันคู่สมรสเว้นแต่คู่สมรสฝ่ายใดได้แสดงเจตนาให้ปรากฏว่ามีภูมิลำเนาแยกต่างหากจากกัน”

มาตรา 193/22 “อายุความสิทธิเรียกร้องระหว่างคู่สมรส ถ้าจะครบกำหนดก่อนหรือภายใน 1 ปีนับแต่วันที่การสมรสสิ้นสุดลง อายุความนั้นยังไม่ครบกำหนดจนกว่าจะครบ 1 ปีนับแต่วันที่มีการสมรสสิ้นสุดลง”

สองมาตราข้างต้นได้เปลี่ยนคำว่า “สามีและภรรยา” และ “สามีภรรยา” เป็น “คู่สมรส” และคำว่า “สามีหรือภรรยา” เป็น “คู่สมรสฝ่ายใด” เพื่อไม่ให้มีคำที่แสดงถึงเพศชายของสามีตลอดจนเพศหญิงของภรรยาอยู่ในพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมนี้อีกต่อไป

มาตราที่มีการแก้ไขในบรรพ 6

มาตรา 1606 (3) “ผู้ที่รู้แล้วว่า เจ้ามรดกถูกฆ่าโดยเจตนา แต่มิได้นำข้อความนั้นขึ้นร้องเรียนเพื่อเป็นทางที่จะเอาตัวผู้กระทำผิดมาลงโทษ แต่ข้อนี้มีให้ใช้บังคับถ้าบุคคลนั้นมีอายุไม่ครบ 16 ปี

³ เป็นการนับระยะเวลาตามความเห็นของคณะกรรมการกฤษฎีกา (คณะที่ 10 ตามหนังสือเลขเสร็จที่ 290/2514 ลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2543) สำหรับการนับระยะเวลาตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 193/3 มิให้นับวันแรกแห่งระยเวลานั้นรวมเข้าด้วยกัน และโปรดดู คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 5470/2538 ที่ 5809/2539 และที่ 2086/2553 อ้างจากหนังสือด่วนที่สุด ลงวันที่ 26 กันยายน พ.ศ. 2567 ของสำนักงานศาลยุติธรรม หน้าแรก

บริบูรณ์ หรือเป็นคนวิกลจริตไม่สามารถรู้ผิดชอบ หรือผู้ที่ฆ่านั้นเป็นคู่สมรสหรือบุพการีหรือผู้สืบสันดานของตนโดยตรง”

มาตรา 1625 (1) “ในเรื่องส่วนแบ่งในทรัพย์สินระหว่างคู่สมรสให้อยู่ในบังคับของบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายนี้ว่าด้วยการหย่าโดยความยินยอมทั้งสองฝ่าย อันมีบทบัญญัติเพิ่มเติมให้บริบูรณ์ในมาตรา 1637 และมาตรา 1638 และโดยเฉพาะต้องอยู่ในบังคับแห่งมาตรา 1513 ถึงมาตรา 1517 แห่งประมวลกฎหมายนี้ แต่การคิดส่วนแบ่งนั้นมีผลตั้งแต่วันที่การสมรสได้สิ้นไปด้วยเหตุความตายนั้น”

มาตรา 1628 “คู่สมรสที่ร้างกันหรือแยกกันอยู่โดยยังมิได้หย่าขาดจากกันตามกฎหมายมิได้สิ้นไปซึ่งสิทธิโดยธรรมในการสืบมรดกซึ่งกันและกัน”

เช่นเดียวกับการแก้ไขบรรพ 1 สำหรับบรรพ 6 พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมกันได้เปลี่ยนคำว่า “สามีภริยา” เป็น “คู่สมรส”

นับตั้งแต่ประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 6 ในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2478 ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมครั้งใหญ่เพียงครั้งเดียวในปี พ.ศ. 2551 อันได้แก่ การอนุญาตให้ก่อตั้งทรัสต์ได้ในมาตรา 1686 ทั้งการแก้ไขเพิ่มเติมดังกล่าวก็ไม่มีผลเปลี่ยนแปลงหลักการตกทอดแห่งกองมรดก ตัวยาทโดยธรรม ตลอดจนเกณฑ์การจัดแบ่งทรัพย์มรดกของผู้ตายไม่

ไม่ว่าพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมกันจะกำหนดให้บุคคลหลากหลายทางเพศ สามารถจดทะเบียนสมรสมีฐานะเป็นคู่สมรสตามกฎหมายตามมาตรา 1457 ในบรรพ 5 ก็ตาม คู่สมรสเพศเดียวกันนั้นคงมีฐานะเป็นทายาทโดยธรรมตามมาตรา 1629 วรรคท้าย ในบรรพ 6 ไม่เปลี่ยนแปลง การแบ่งทรัพย์สินระหว่างคู่สมรสเพศเดียวกันก็คงใช้หลักแบ่งสินสมรสคนละครึ่ง สิ้นส่วนตัวของแต่ละฝ่ายก็เก็บกลับไป จากนั้นก็มาดูว่า กองมรดกของคู่สมรสที่ตายไป อันได้แก่ สิ้นส่วนตัวและกึ่งหนึ่งของสินสมรส คู่สมรสที่ยังมีชีวิตอยู่จะได้ส่วนแบ่งเท่าไร คำตอบอยู่ที่บรรพ 6 มาตรา 1625 (1) และ (2) และมาตรา 1635 โดยมาตรา 1625 (1) เป็นเกณฑ์การแบ่งทรัพย์สินระหว่างคู่สมรส ตามบรรพ 5 ก่อนจะมากำหนดเป็นทรัพย์มรดกเพื่อจัดแบ่งให้เหล่าทายาทต่อไป ตามอนุมาตรา (2) ของมาตราเดียวกัน ส่วนมาตรา 1635 เป็นส่วนแบ่งมรดกของคู่สมรสที่ยังมีชีวิตกับทายาทโดยธรรมแต่ละลำดับของคู่สมรสที่ถึงแก่กรรมไปก่อน และแม้ว่ามาตรา 1625 (1) จะเป็นหนึ่งในสามมาตราที่พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมแก้ไขเพิ่มเติม แต่จุดที่แก้ไขมีเพียงเปลี่ยนคำว่า “สามีภริยา” เป็น “คู่สมรส” ทำนองเดียวกันกับการแก้ไขเพิ่มเติมอีกสองมาตรา อันได้แก่ มาตรา 1606 (3) ซึ่งเป็นเรื่องข้อยกเว้นกรณีคู่สมรสของทายาทเป็นผู้ฆ่าเจ้ามรดกถึงแก่ความตายโดยเจตนา

มิให้ต้องถูกกำจัดมิให้รับมรดก และมาตรา 1628 กรณีคู่สมรสแยกกันอยู่ หรือร้างกันโดยยังมิได้หย่าขาดจากกัน ก็มีสิทธิในการสืบมรดกจากคู่สมรสอีกฝ่าย

อนึ่ง ในส่วนของมาตรา 1625 (1) ในพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียม ตัวเลขมาตราที่อ้างไปถึงน่าจะคลาดเคลื่อน เนื่องจากประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 และบรรพ 6 ประกาศใช้พร้อมกันวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2478 ในขณะที่บรรพ 5 มีการแก้ไขต่อมาถึงสี่ครั้ง คือ ในปี พ.ศ. 2519 พ.ศ. 2533 พ.ศ. 2550 และพ.ศ. 2551 ตัวเลขมาตราได้ขยับปรับเปลี่ยนและมีการยกเลิกบางมาตราไปแล้ว แต่เลขมาตราในบรรพ 6 ยังคงเดิมมาโดยตลอด ดังนั้น ตัวบทบัญญัติมาตรา 1625 (1) ที่อ้างถึงมาตรา 1513-1517 ในบรรพ 5 ปี พ.ศ. 2478 ปัจจุบันความของบทบัญญัติดังกล่าวได้เปลี่ยนไปอยู่ในมาตรา 1533 มาตรา 1534 และมาตรา 1535 ในขณะที่บทบัญญัติแห่งมาตรา 1513-1517 ปัจจุบันเป็นเรื่องเกี่ยวกับการหย่าขาดจากการสมรสซึ่งจะนำมาใช้กับมาตรา 1625 (1) ในบรรพ 6 ไม่ได้ ตัวเลขมาตราที่คลาดเคลื่อนในลักษณะเดียวกันนี้ยังมีให้เห็นในมาตรา 1652 ของบรรพ 6 มาตรานี้อ้างถึงคำแถลงการณ์ปกครองตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 1577 ของบรรพ 5 ปี พ.ศ. 2478 ซึ่งเนื้อหาความในปัจจุบันเปลี่ยนไปเป็นมาตรา 1598/11

สุดท้าย การแก้ไขเลขมาตราใหม่ให้ถูกต้องตามเนื้อหาความ มิใช่ว่าจะไม่เคยทำหรือทำไม่ได้ ตัวอย่างน่าจะดูได้จากเมื่อครั้งมีการตราพระราชบัญญัติให้ใช้บทบัญญัติบรรพ 1 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ได้ตรวชำระใหม่ พ.ศ. 2535 พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้แก้ไขเลขมาตราในบรรพ 6 จำนวน 6 มาตรา (มาตรา 1606, 1610, 1666, 1676, 1677 และมาตรา 1754) ให้ถูกต้องตามเลขมาตราใหม่ที่ได้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงในปี พ.ศ. 2535

มาตราที่มีการแก้ไขในบรรพ 5

ลักษณะ 1 การสมรส

หมวด 1 การหมั้น มีทั้งหมด 15 มาตรา พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมได้แก้ไข 10 มาตรา เรื่องแรกที่สำคัญก็คือ การแก้ไขอายุในการหมั้นของบุคคลทั้งสองฝ่ายในมาตรา 1435 จากเดิมต้องมีอายุสิบเจ็ดปีได้แก้ไขเป็นสิบแปดปีบริบูรณ์ ส่วนอีก 9 มาตราที่เหลือได้แก้ไขไม่ให้มีเพศของชายหญิงในการหมั้นอีกต่อไป กล่าวคือจาก “ชายคู่หมั้น” เป็น “ผู้หมั้น” และจาก “หญิงคู่หมั้น” เป็น “ผู้รับหมั้น” อันจะมีผลทำให้เมื่อพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมมีผลใช้บังคับเป็นกฎหมายแล้ว ผู้หมั้นหรือผู้รับหมั้นอาจจะเป็นเพศเดียวกันหรือชายหญิงก็ได้ ทั้งหญิงสามารถจะเป็นฝ่ายไปหมั้นหรือให้สินสอดแก่ฝ่ายชายได้ ทั้งนี้แล้วจะตกลงกันเองว่าจะให้ฝ่ายใดเป็นผู้หมั้นหรือผู้รับหมั้น กฎหมายใหม่จึงยืดหยุ่นขึ้น ทั้งลบข้อครหาที่ว่าบิดามารดาฝ่ายหญิงขายลูกสาวโดยการเรียกเอาสินสอดจากฝ่ายชายเป็นจำนวนสูงเกินควร

ปัญหาน่าคิด อาจเกิดขึ้นได้หลังจากที่กฎหมายใหม่ให้ชายหมั้นชายหรือหญิงหมั้นหญิงได้ว่า กรณีมีการผิดสัญญาหมั้น อีกฝ่ายจะเรียกค่าทดแทนความเสียหายแก่กาย (ตามมาตรา 1440 (1)) ซึ่งปกติจะเป็นหญิงคู่หมั้นเรียกค่าเสียหายจากชายคู่หมั้นอย่างไร นอกจากนี้ ความในมาตรา 1445 ของกฎหมายใหม่ยังได้เพิ่มเหตุที่คู่หมั้นอาจเรียกค่าทดแทนได้จากผู้ซึ่งกระทำกับคู่หมั้นของตนเพื่อสนองความใคร่ของผู้นั้นหรือของคู่หมั้น อันเป็นการเพิ่มให้ครอบคลุมพฤติกรรมทางเพศของบุคคลเพศเดียวกันทำนองเดียวกันกับการเพิ่มเหตุฟ้องหย่าในลักษณะเดียวกันในมาตรา 1516 (1) และ (10) นั้นเอง ส่วนการเรียกค่าทดแทนจากผู้ซึ่งได้ข่มขืนกระทำชำเราหรือพยายามข่มขืนกระทำชำเรา ตามมาตรา 1446 อย่างไรเรียกว่ากระทำชำเราระหว่างบุคคลเพศเดียวกัน ประมวลกฎหมายอาญามาตรา 1 (18) ได้ให้ความหมายไว้ว่า *กระทำเพื่อสนองความใคร่ของผู้กระทำ* โดยการใช้อวัยวะเพศของผู้กระทำล่วงล้ำอวัยวะ ทวารหนัก หรือช่องปากของผู้อื่น

หมวด 2 เจือนไขแห่งการสมรส มีทั้งหมด 13 มาตรา พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมได้แก้ไข 7 มาตราที่สำคัญคือ การแก้ไขอายุในการสมรสของบุคคลทั้งสองฝ่ายในมาตรา 1448 จากเดิมที่ต้องมีอายุสิบเจ็ดปีได้แก้ไขเป็นสิบแปดปีบริบูรณ์เท่ากับเกณฑ์อายุในการหมั้น เรื่องที่สองคือการแก้ไขเพิ่มเติมมาตรา 1453 ที่ พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมได้แก้ไขเฉพาะ “สามี” เป็น “ชายผู้เป็นคู่สมรส” แต่ไม่สามารถแก้ไขของเดิมที่ตัวบทกำหนดว่าจะต้องเป็นหญิง เนื่องจากในข้อยกเว้นของมาตราเดียวกันนี้ได้กำหนดไว้ในอนุมาตรา (1) ว่า คลอดบุตรแล้วในระหว่างนั้น ซึ่งกฎหมายใหม่ไม่สามารถรับรองกรณีที่ชายสมรสกับชาย เนื่องจากโดยสภาพชายย่อมไม่สามารถคลอดบุตรได้นั่นเอง⁴

อีก 5 มาตราที่เหลือ พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมได้แก้ไขจากคำว่า “ชายและหญิง” เป็น “บุคคลทั้งสองฝ่าย” และจาก “ชายหรือหญิง” เป็น “บุคคลใดบุคคลหนึ่ง”

หมวด 3 ความสัมพันธ์ระหว่างสามีภริยา มีทั้งหมด 5 มาตรา กฎหมายใหม่ได้แก้ไข 3 มาตรา โดยแก้ไขจากคำว่า “สามีภริยา” เป็น “คู่สมรส” และ “สามีหรือภริยา” เป็น “คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง” และได้แก้ไขชื่อหมวดเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคู่สมรส

⁴ เทียบเคียงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 67 คู่สมรสเพศเดียวกันย่อมมีสิทธิและหน้าที่เช่นเดียวกับสามีภริยา เว้นแต่สิทธิและหน้าที่นั้นโดยสภาพจะพึงมีพึงเป็นได้เฉพาะแก่สามีภริยาเท่านั้น

เหตุผลที่มาตรา 1453 (เดิม) ห้ามเฉพาะฝ่ายหญิงที่เคยมีสามีและต่อมาสามีตายหรือการสมรสสิ้นสุดลงด้วยเหตุอื่นสมรสใหม่ภายใน 310 วัน นับแต่วันที่มีการสมรสสิ้นสุดลง มาจากข้อกังวลว่า หญิงนั้นอาจจะมีทารกในครรภ์ติดมากับสามีเดิมในขณะที่มาสมรสอยู่กับสามีคนใหม่ ยิ่งไปกว่านี้ หาก 8 เดือนต่อมาหญิงคลอดบุตรออกมา ก็จะอยู่ภายในระยะเวลาที่อาจสันนิษฐานได้ตามมาตรา 1536 วรรคแรกว่า บุตรอาจเป็นบุตรชอบด้วยกฎหมายของสามีคนใดคนหนึ่ง

หมวด 4 ทรัพย์สินระหว่างสามีภริยา กฎหมายใหม่ได้เปลี่ยนชื่อหมวดจากเดิม “ทรัพย์สินระหว่างสามีภริยา” เป็น “ทรัพย์สินระหว่างคู่สมรส” มีทั้งหมด 32 มาตรา ได้แก้ไข 23 มาตรา โดยสรุปกฎหมายใหม่เพียงแต่แก้ไขจากคำว่า “สามีภริยา” เป็น “คู่สมรส” และ “สามีหรือภริยา” เป็น “คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง” สำหรับทรัพย์สินสองประเภท อันได้แก่ สินส่วนตัวและสินสมรสในมาตรา 1471 ถึงมาตรา 1474 กฎหมายใหม่ไม่ได้ไปแก้ไขแต่อย่างใด

หมวด 5 ความเป็นโมฆะของการสมรส มีทั้งหมด 9 มาตรา พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมแก้ไข 2 มาตรา โดยแก้ไขจากคำว่า “สามีภริยา” เป็น “คู่สมรส” และ “สามีหรือภริยา” เป็น “คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง” และจากคำว่า “ชายหรือหญิง” เป็น “ผู้สมรส”

หมวด 6 การสิ้นสุดแห่งการสมรส มีทั้งหมด 36 มาตรา พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมได้แก้ไข 12 มาตรา นอกจากการแก้ไขให้คู่สมรสซึ่งอาจจะเป็นบุคคลเพศเดียวกันหรือชายหญิงโดยการแก้คำว่าสามีและภริยาเป็นคู่สมรสแล้ว กฎหมายใหม่ยังได้แก้คำว่า “ชายหญิง” เป็น “บุคคลทั้งสอง” มีอายุครบ 17 ปีบริบูรณ์ และเติมประโยค “หรือในกรณีการสมรสระหว่างชายหญิง” เมื่อหญิงมีครรภ์... ให้ถือว่าการสมรสสมบูรณ์มาตั้งแต่เวลาสมรส ในมาตรา 1504 วรรคท้าย เช่นเดียวกัน ในมาตรา 1510 วรรคสอง กฎหมายใหม่ได้เพิ่มเติมประโยคในตอนท้ายที่ทำให้สิทธิขอเพิกถอนการสมรสตามมาตรานี้เป็นอันระงับว่า “หรือในกรณีการสมรสระหว่างชายหญิง เมื่อหญิงมีครรภ์” เนื่องจากกรณีหญิงมีครรภ์จะใช้กับการสมรสของบุคคลเพศเดียวกันไม่ได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับเหตุฟ้องหย่าในมาตรา 1516 (1) ได้เพิ่มเหตุ “กระทำกับผู้อื่นหรือยอมรับการกระทำของผู้อื่นเพื่อสนองความใคร่ของตนหรือผู้อื่นเป็นอาจิน” และในอนุมาตรา 10 ได้เพิ่มเหตุมีสภาพร่างกาย “ไม่อาจกระทำการหรือยอมรับการกระทำเพื่อสนองความใคร่ของอีกฝ่ายได้ตลอดกาล” อันเป็นการยอมรับการมีประเวณีของคู่สมรสที่มีเพศเดียวกันนั่นเอง

อนึ่ง การบัญญัติกฎหมายเพื่อให้ครอบคลุมลักษณะของการมีประเวณีของบุคคลหลากหลายทางเพศได้เริ่มตั้งแต่การแก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1445 และมาตรา 1446 ในปี พ.ศ. 2550 โดยไม่กำหนดเพศของผู้ซึ่งได้ร่วมประเวณีหรือข่มขืนกระทำชำเราหรือพยายามข่มขืนกระทำชำเราคู่หมั้น โดยแต่เดิมก่อนแก้ไขเพิ่มเติมสองมาตรานี้ ตัวบทได้กำหนดเพศของบุคคลที่สามว่าจะต้องมีเพศตรงข้ามกับชายหรือหญิงคู่หมั้นจึงจะทำให้เกิดสิทธิเรียกค่าทดแทนได้ การยอมรับความสัมพันธ์ของบุคคลเพศหลากหลายมีปรากฏอย่างชัดเจนในการแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายอาญามาตรา 276 วรรคสอง ในปี พ.ศ. 2550 ที่กำหนดไว้ว่า แม้จะใช้สิ่งอื่นใดกระทำกับทวารหนัก หรืออวัยวะเพศของผู้อื่น เพื่อสนองความใคร่ ก็เป็นความผิดฐานกระทำชำเราได้เช่นกัน จนล่าสุดคือการเพิ่มความหมายของคำว่า “กระทำชำเรา” ในประมวล

กฎหมายอาญามาตรา 1 (18) ในปี พ.ศ. 2562 ว่าหมายถึง กระทำเพื่อสนองความใคร่ของผู้กระทำ โดยการใช้อวัยวะเพศของผู้กระทำล่วงล้ำอวัยวะเพศ ทวารหนัก หรือช่องปากของผู้อื่น

นอกจากนี้แล้ว พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมได้แก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติในมาตรา 1523 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวรรคสอง ซึ่งเดิมบัญญัติไว้ว่า

“สามีจะเรียกค่าทดแทนจากผู้ซึ่งล่วงเกินภริยาในทำนองชู้สาวก็ได้และภริยาจะเรียกค่าทดแทนจากหญิงอื่นซึ่งได้แสดงตนโดยเปิดเผยเพื่อแสดงว่าตนมีความสัมพันธ์กับสามีในทำนองชู้สาวก็ได้”⁵ เป็น

“คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะเรียกค่าทดแทนผู้ซึ่งล่วงเกินคู่สมรสอีกฝ่ายหนึ่งไปในทำนองชู้หรือจากผู้ซึ่งแสดงตนโดยเปิดเผยเพื่อแสดงว่าตนมีความสัมพันธ์ในทำนองชู้ก็ได้”

ลักษณะ 2 บิดามารดากับบุตร

หมวด 1 บิดามารดา มีทั้งหมด 21 มาตรา พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมแก้ไขเพียง 9 มาตรา โดยส่วนใหญ่แก้ไขจากคำว่า “สามีภริยา” เป็น “คู่สมรส” และแก้จากคำว่า “ชายหรือหญิง” เป็น “บุคคล”

อนึ่ง โดยสภาพหญิงภริยาเท่านั้นที่จะคลอดบุตรได้ คู่สมรสชายกับชายตามพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมย่อมไม่สามารถคลอดบุตรได้ ดังนั้น ในมาตรา 1536 และมาตรา 1537 พระราชบัญญัติจึงยังคงสภาพดั้งเดิมของหญิงภริยาในการคลอดบุตรเอาไว้ มิได้แก้ไขให้หญิงภริยาเป็นคู่สมรส ทำนองเดียวกันกับกรณีที่ชายผู้เป็นสามีท้องไม่รับเด็กเป็นบุตรและพิสูจน์ว่าตนไม่ได้อยู่ร่วมกับมารดาเด็กในระยะเวลาตั้งครรภ์ ซึ่งพระราชบัญญัติก็มิได้ไปแก้ไขเพิ่มเติมแต่อย่างใด

หมวด 2 สิทธิและหน้าที่ของบิดามารดาและบุตร ไม่มีการแก้ไข

หมวด 3 ความปกครอง มีทั้งหมด 31 มาตรา แก้ไขเพียง 2 มาตรา โดยแก้ไขจากคำว่า “สามีหรือภริยา” เป็น “คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง” และจาก “ภริยาหรือสามี” เป็น “คู่สมรสอีกฝ่าย”

หมวด 4 บุตรบุญธรรม ไม่มีการแก้ไข

⁵ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1523 วรรคสองเดิม ศาลรัฐธรรมนูญได้มีคำวินิจฉัยที่ 13/2567 ว่าขัดต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา 27 วรรคหนึ่ง วรรคสอง และวรรคสาม เมื่อวันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2567 อันเป็นวันเดียวกันกับที่วุฒิสภาได้มีมติเห็นชอบกับร่างพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียม

รายละเอียดโปรดดู ปกิณกะกฎหมายของผู้เขียน ไพโรจน์ กัมพูสิริ, “ว่าด้วยกฎหมายฟ้องชู้ที่ขัดต่อรัฐธรรมนูญ (ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1523 วรรคสอง)”, วารสารกฎหมาย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 42, 2 (กรกฎาคม 2567), หน้า 245-249.

ลักษณะ 3 ค่าอุปการะเลี้ยงดู มีทั้งหมด 4 มาตรา พระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมแก้ไขเพียงมาตราเดียว คือ มาตรา 1598/38 โดยแก้ไขจากคำว่า “สามีภริยา” เป็น “คู่สมรส”

มีข้อที่น่าสังเกตในท้ายพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมว่า พระราชบัญญัติได้กำหนด **บทเฉพาะกาล**ไว้สองมาตรา ดังต่อไปนี้

มาตรา 66 “ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัตินี้ไม่ใช้บังคับแก่กรณีที่มีกฎหมายกำหนดเรื่องครอบครัวหรือมรดกไว้เป็นการเฉพาะ”

มาตรา 67 “บรรดาบทบัญญัติแห่งกฎหมาย กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ ข้อกำหนด ข้อบัญญัติ ประกาศ คำสั่ง หรือมติคณะรัฐมนตรีใดที่อ้างถึงสามี ภริยา หรือสามีภริยา ให้ถือว่าอ้างถึงคู่สมรสที่จดทะเบียนสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัตินี้ด้วย

ความในวรรคหนึ่งมิให้นำมาใช้บังคับแก่กรณีที่บทบัญญัติแห่งกฎหมาย กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ ข้อกำหนด ประกาศ คำสั่ง หรือมติคณะรัฐมนตรีกำหนดสิทธิ หน้าที่ สถานะทางกฎหมาย หรือเรื่องอื่นใดที่เกี่ยวข้องกับสามี ภริยา หรือสามีภริยาไว้แตกต่างกัน”

กรณีตัวอย่างของบทบัญญัติมาตรา 66 ข้างต้น ได้แก่ พระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. 2489 ที่กำหนดให้ใช้กฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับแทนบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เว้นแต่บทบัญญัติว่าด้วยอายุความ โดยมีเงื่อนไขว่ามูลคดีจะต้องเปิดใน 4 จังหวัดดังกล่าว และทั้งโจทก์และจำเลยหรือผู้ร้องเป็นอิสลามศาสนิกชน เป็นต้น

ส่วนตัวอย่างของบทบัญญัติแห่งกฎหมายที่อ้างถึงสามีภริยาในมาตรา 67 วรรคแรก ได้แก่ มาตรา 21 (1) ของพระราชบัญญัติคุ้มครองเด็กที่เกิดโดยอาศัยเทคโนโลยีช่วยการเจริญพันธุ์ทางการแพทย์ พ.ศ. 2558 มาตรา 21 “ภายใต้บังคับมาตรา 15 มาตรา 16 และมาตรา 18 การดำเนินการให้มีการตั้งครรภ์แทนอย่างน้อยต้องเป็นไปตามเงื่อนไข ดังต่อไปนี้

(1) **สามีและภริยา**ที่ขอด้วยกฎหมายซึ่ง**ภริยา**ไม่อาจตั้งครรภ์ได้ที่ประสงค์จะมีบุตรโดยให้หญิงอื่นตั้งครรภ์แทน ต้องมีสัญชาติไทย ในกรณีที่สามีหรือภริยามีได้มีสัญชาติไทย ต้องจดทะเบียนสมรสมาแล้วไม่น้อยกว่า 3 ปี...”

นอกจากมาตราข้างต้นแล้ว ยังมีมาตรา 26 วรรคแรก มาตรา 29 วรรคแรก มาตรา 30 และมาตรา 32 วรรคแรก และวรรคสองของพระราชบัญญัติฉบับเดียวกัน เป็นต้น

ทำนองเดียวกันกับบทบัญญัติในมาตรา 15 แห่งพระราชบัญญัติคุ้มครองผู้ถูกระทำด้วยความรุนแรงในครอบครัว พ.ศ. 2550 ซึ่งบัญญัติไว้ว่า

“ไม่ว่าการพิจารณาตีการกระทำความรุนแรงในครอบครัวจะได้ดำเนินไปแล้วเพียงใด ให้ศาลพยายามเปรียบเทียบให้คู่ความได้ยอมความกัน โดยมุ่งถึงความสงบสุขและการอยู่ร่วมกันในครอบครัวเป็นสำคัญ ทั้งนี้ ให้คำนึงถึงหลักการ ดังต่อไปนี้ประกอบด้วย

(1)...

(2) การสงวนและคุ้มครองสถานภาพของการสมรสในฐานะที่เป็นศูนย์รวมของชายและหญิงที่สมัครใจเข้ามาอยู่กินฉันสามีภริยา หากไม่อาจรักษาสถานภาพของการสมรสได้ ก็ให้การหย่าเป็นไปด้วยความเป็นธรรมและเสียหายน้อยที่สุด โดยคำนึงถึงสวัสดิภาพและอนาคตของบุตรเป็นสำคัญ

(3)...

(4) มาตรการต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือสามีภริยาและบุคคลในครอบครัวให้ปรองดองกันและปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างกันเองและบุตร”

เช่นเดียวกันกับเหตุฟ้องหย่ากรณีข่มขืนกระทำชำเราระหว่างคู่สมรสตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 276 วรรคท้าย ซึ่งกำหนดไว้ว่า

“ถ้าการกระทำความผิดตามวรรคหนึ่ง เป็นการกระทำความผิดระหว่างคู่สมรสและคู่สมรสนั้นยังประสงค์จะอยู่กินด้วยกันฉันสามีภริยา ศาลจะลงโทษน้อยกว่าที่กฎหมายกำหนดไว้เพียงใดก็ได้ หรือจะกำหนดเงื่อนไขเพื่อคุมความประพฤติแทนการลงโทษก็ได้ ในกรณีที่ศาลมีคำพิพากษาให้ลงโทษจำคุก และคู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ประสงค์จะอยู่กินด้วยกันฉันสามีภริยาต่อไป และประสงค์จะหย่า ให้คู่สมรสฝ่ายนั้นแจ้งให้ศาลทราบ และให้ศาลแจ้งพนักงานอัยการให้ดำเนินการฟ้องหย่าให้”

สำหรับตัวอย่างของบทเฉพาะกาลในวรรคท้ายของมาตรา 67 ที่มีให้อ้างถึงคู่สมรสเพศเดียวกัน กรณีบทบัญญัติแห่งกฎหมายอื่น ๆ ได้กำหนดสิทธิ หน้าที่ สถานะทางกฎหมายหรือเรื่องอื่นใดที่เกี่ยวข้องกับสามี ภริยา หรือสามีภริยาไว้แตกต่างกันก็เช่นการลาคลอดบุตรของข้าราชการสตรีและสามีลาไปช่วยเหลือภริยาที่คลอดบุตร การลาอุปสมบทของข้าราชการชาย ตามข้อ 17 ของระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการลาของข้าราชการ พ.ศ. 2555 นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างตามพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. 2508 ซึ่งในมาตรา 9 ได้ระบุเพศของผู้ขอแปลงสัญชาติไว้ว่า หญิงซึ่ง

เป็นคนต่างด้าวและได้สมรสกับผู้มีสัญชาติไทยอาจยื่นคำขอต่อรัฐมนตรีได้โดยใช้เกณฑ์ที่ผ่อนผันกว่ากรณีชายต่างด้าวที่ยื่นคำขอแปลงสัญชาติที่จะต้องมีความสมบูรณ์ครบถ้วนตามมาตรา 10 อันเป็นกรณีการขอแปลงสัญชาติทั่วไป

สุดท้ายในพระราชบัญญัติว่าด้วยการขัดกันแห่งกฎหมาย พ.ศ. 2481 หากคู่สมรสเป็นบุคคลเพศเดียวกันอาจจะมีปัญหาในบทบัญญัติมาตรา 21 วรรคสอง ซึ่งกำหนดไว้ว่า

“ในกรณีที่ภริยามีได้ได้มาซึ่งสัญชาติแห่งสามีโดยการสมรส ความสัมพันธ์ระหว่างสามีภริยาให้เป็นไปตามกฎหมายสัญชาติแห่งสามี” และบทบัญญัติในมาตรา 22 วรรคสอง ความว่า

“ถ้าสามีและภริยามีสัญชาติแตกต่างกัน ทรัพย์สินระหว่างสามีและภริยาให้เป็นไปตามกฎหมายสัญชาติแห่งสามี” กล่าวคือ จะถือเอาฝ่ายใดเป็นสามี กรณีคู่สมรสมีเพศเดียวกัน

บทสรุป

ปัจจุบันมีประเทศในโลกประมาณ 24 ประเทศ ซึ่งมีกฎหมายอนุญาตให้บุคคลเพศเดียวกันก่อสร้างครอบครัวโดยการจดทะเบียนสมรสหรือจดทะเบียนคู่ชีวิตได้ ในเอเชีย ไต้หวันเป็นแห่งแรกที่มีพระราชบัญญัติคู่ชีวิตประกาศใช้ในปี พ.ศ. 2562 และประเทศเนปาลเป็นลำดับที่ 2 ถ้าพระราชบัญญัติสมรสเท่าเทียมมีผลใช้บังคับเป็นกฎหมายในวันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2568 ประเทศไทยจะเป็นประเทศแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีกฎหมายให้บุคคลเพศเดียวกันจดทะเบียนสมรสได้ สำหรับสถานการณ์ในประเทศอื่นแถบเอเชีย สาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมา และประเทศมาเลเซีย การมีประเพณีของบุคคลเพศเดียวกันผิดกฎหมาย เช่นเดียวกับประเทศศรีลังกา บรูไน บังกลาเทศ และอินโดนีเซีย ซึ่งหากฝ่าฝืนจะมีโทษจำคุกไปจนถึงเชือดด้วยไม้ ยังมีอีกหลายประเทศที่กำหนดให้การร่วมประเพณีระหว่างบุคคลเพศเดียวกันเป็นความผิดทางอาญา บุคคลหลากหลายทางเพศจึงต้องเผชิญกับการถูกเลือกปฏิบัติ ถูกจำคุก และถูกใช้ความรุนแรงตลอดเวลา

การที่ประเทศไทย ไต้หวัน และประเทศเนปาล เป็นสถานที่ในเอเชียซึ่งมีกฎหมายรับรองการสมรสของบุคคลเพศเดียวกัน น่าจะมาจากเหตุผลทางวัฒนธรรมและสังคมการเมืองซึ่งมีลักษณะเฉพาะตัว ในขณะที่ประเทศอื่น ๆ ส่วนใหญ่ในเอเชียถูกสกัดโดยกระแสต่อต้านอย่างรุนแรงจากกลุ่มอนุรักษ์นิยม กลุ่มศาสนา และระบบการเมืองที่ไม่มีความเป็นประชาธิปไตย⁶

⁶ CNN, “Same-sex marriage was on a roll in Asia. Not anymore,” [online] Available from : <https://edition.cnn.com/2024/09/13/asia/same-sex-marriage-in-asia-intl-hnk/index.html> [23 September 2024]